

DR. BRANIMIR GABRIČEVIĆ, REDOVNI PROFESOR
FILOZOFSKOG FAKULTETA U M.
(IN MEMORIAM)

NENAD CAMBI
Filozofski fakultet u Zadru
Faculty of Philosophy in Zadar

UDK/UDC: 929 GABRIČEVIĆ, B.:904

Primljeno: 1996-12-04
Received

Nedavno je u Beogradu (17. listopada 1996.) umro Branimir Gabričević, poznati hrvatski arheolog, dugogodišnji ravnatelj Arheološkog muzeja u Splitu i redovni profesor Filozofskog fakulteta u Zadru, na kojem je ostavio najdublji trag i najzrelije godine svoga stvaralačkog rada.

Branimir Gabričević je rođen 8. srpnja 1915. u Podgori blizu Makarske. Klasičnu je gimnaziju završio u Splitu, a Filozofski fakultet u Zagrebu (grupa Klasična filologija i arheologija). Diplomirao je godine 1938. Po završetku studija bio je srednjoškolski profesor u Prizrenu i Prilepu, a poslije izbijanja rata godine 1941. kratko je i u dominikanskoj gimnaziji u Bolu na otoku Braču. Od godine 1942. sudionik je NOR-a. Poslije II. svjetskog rata obavlja dužnost tajnika i otpravnika poslova poslanstva FNRI pri Svetoj Stolici u Rimu.

Od 1949. do 1954. asistent je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu i praktički jedini nastavnik na grupi za arheologiju poslije umirovljenja Viktora Hoffillera, jer je G. Novak, osim svoga posla na katedri za staru povijest, bio zauzet i brojnim drugim zaduženjima. Od 1954. do 1969. je ravnatelj Arheološkog muzeja u Splitu. Tijekom djelovanja u Arheološkom muzeju bio je osnivač (17. veljače 1961.) i ravnatelj Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Splitu u razdoblju između godina 1961.-1964. Valja pripomenuti da je Gabričević, osobito za vrijeme svoga boravka u Splitu, bio društveno aktivan. Zastupnik je u Saboru Hrvatske, suradnik u općinskim tijelima i dr.

Od 1969. do 1978. bio je redovni profesor na Filozofskom fakultetu u Zadru, gdje predaje Klasičnu, Provincijalnu i Starokršćansku arheologiju. Od 1978. pa do umirovljenja 1980. predaje staru povijest na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Međutim, i poslije odlaska u Novi Sad još uvijek je zadržao nastavu na Filozofskom fakultetu u Zadru, gdje predaje Epigrafiku i Numizmatiku. Prestao je

predavati godine 1989., jer zbog bolesti i podmaklih godina više nije mogao redovno putovati u Zadar.

Gabričević je obranio doktorsku disertaciju (*Mitrin kult na području rimske provincije Dalmacije*) godine 1952. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Mitraizam, ali i druge religije bile su omiljene teme njegova znanstvenoga istraživanja. Nema dvojbe da je on postavio temelje za uspješan nastavak takvih istraživanja u nas. Entuzijazmom i sugestivnošću "zarazio" je mnoge mlade istraživače i učenike.

Gabričević je napisao oko šezdesetak radova, članaka, prikaza, osvrtu i novinskih članaka. Očito je da je njegovo najomiljenije područje istraživanja bilo antička religija i kultovi. Već je i njegova disertacija koju je samio djelomično objavio ("Iconographie de Mithra tauroctone dans la province romaine de Dalmatie" *Archaeologia Jugoslavica*, 1, Beograd 1954.) jasno najavljivala smjer istraživanja i buduću razvitak. Međutim, objavio je i brojne druge radnje o religijama i kultovima što ga je ponukalo da prikupi zbirku svojih radova i objavi pod naslovom *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split 1987. I samom je autoru bilo jasno da njegove studije, nastale tijekom dugogodišnjeg bavljenja takvim temama, mogu pružiti dobar pregled antičkih religija u prostorno velikoj antičkoj Dalmaciji, ali je ipak za tu svrhu napisao još nekoliko radova. Ako netko očekuje da je ovo cjelovita sinteza religije u antičkoj Dalmaciji, onda ipak griješi, jer će ovdje naći vrlo malo o rimskoj klasičnoj religiji, a praktički ništa o izijačkoj i cijeloj lepezi maloazijskih religijskih sistema koji su također bili vrlo omiljeni. O tim temama Gabričević nije pisao.

Zbog toga ćemo se najprije osvrnuti na taj očito najambiciozniji Gabričevićev pothvat. Knjiga je podijeljena na više tematskih cjelina koje sadrže veći ili manji broj članaka. Rasprave su poredane kronološkim redom bez obzira kad ih je Gabričević pisao. Prvo poglavlje knjige nosi naslov "Sunce kao ishodište religijskog poimanja svijeta". Gabričević se već davno počeo baviti solarnim kultom. Povod mu je dalo otkriće jedne ploče iz Gale još davnih pedesetih godina. Na sredini ploče je veliki križ, a ispod njegovih vodoravnih krakova nalaze se dva para koncentričnih kružnica. Ispod križa su pak tri nešto veže koncentrične kružnice. Članak nosi naslov "Primjer kršćansko-solarnog sinkretizma na jednoj starokršćanskoj ploči iz Cetinske krajine". U tom radu on je došao do zaključka da izbor motiva pokazuje kršćansko-solarni sinkretizam. Solarna komponenta je proistekla još iz prapovijesnih vremena, a u primitivnoj mašti kršćanskoga doba pretočila se u susvisli religijski spoj. Po novoj religiji Krist je *Sol Iustitiae* što nije daleko od drevnih epihorskih religijskih ideja o suncu kao božanstvu. Na taj način Gabričević je već tada upozorio na kulturno povijesni fenomen koji će kasnije zbog jednog sretnog nalaza još više produbiti.

Taj sretni nalaz dogodio se godine 1970. Naime, prigodom izgradnje hale ciglane u Ruduši u neposrednoj blizini Sinja otkrivena je nevelika nekropola čiju posebnu vrijednost čini šest jednostavnih, ali neobično važnih i zanimljivih stela. Gabričević je stele obradio i objavio, a najvažnije dijelove izvornoga članka uvrstio u knjigu pod naslovom *Solarni koncept duše u religiji Ilira*. Ključna je stela A, nadgrobnni spomenik djevojčice Paione, koji iskazuje vrlo zanimljiv stilizirani antropomorfizam. Stela je pravokutna, ali je unatoč tomu koncipirana kao lik

pokojnice. Na to nedvosmisleno upućuje krug s laticama (glava) oko kojega visi ogrlica, dok su na položaju ramena po jedna fibula sa svake strane. Ukrašen pri dnu stele, kako je to sjajno uočio Gabričević, prikazuje donji rub haljine, odnosno pregače. Nadgrobni spomenik, dakle, na stilizirani način prikazuje pokojnika. I spomenik C je također antropomorfan, što pokazuje njegov oblik s izdignutim "ramenima" poput daunijskih i nezakcijskih stela, a na što sam i sam već davno upozorio. I na toj steli kružnica među ramenima predstavlja glavu. Na temelju toga Gabričević drži da su i ostale stele antropomorfnoga karaktera. On je izvrsno zapazio da je i oblik srednjovjekovnih "krstača" sličan ruduškim stelama i objasnio ih je kao prežetak drevnih koncepcija antropomorfnih nadgrobnih spomenika kod kojih se može zapaziti isto solarno shvaćanje duše. Međutim, pitanje je koliko su seoski majstori bili svjesni iskonskog značenja oblika i ukrasa "krstača". I tu su se, naime, kao i na pluteju iz Gale pomiješali drevni izvorni idejni i likovni elementi s novom kršćanskom eshatologijom stvarivši prihvatljivo jedinstvo. Lunarno-solarni ideogram naš je profesor maestralno objasnio upućujući na brojne primjere od drevnih prapovijesnih do povijesnih grčkih, italjskih, galskih, tračkih i ilirskih spomenika različitoga karaktera. Gabričević upozorava i na brojne navode iz antičke literature koji se odnose na fenomen lunisolarne eshatologije. Njegovi su zaključci da su astralni motivi (polunjesec, zvijezda, krug ili rozeta) simboli vjere u zagrobnu egzistenciju duše; da je astralna simbolika čak i u rimsko doba još proširena među epihorskim stanovništvom; da astralni simboli (krug ili rozeta) zamjenjuju glavu ili tijelo pokojnika i da su oni iskaz vjerovanja u postupni uspon duše prema višim i čistim sferama. Iako se vijesti o metempsihozi javljaju u filozofskoj i drugoj literaturi rafiniranih antičkih intelektualaca, ipak svijest o duši kao otkinutom dijelu etera (a eter je emanacija sunca), nije konstrukcija filozofske elite, nego široko rasprostranjeno pučko vjerovanje. Ovaj Gabričevićev rad je nedvojbeno njegov najlucidniji prodor u drevna vjerovanja o eteričkoj naravi duše koju je naslutio već kod prvoga susreta s jednim takvim spomenikom (Gala). Kada je otkrio stele iz Ruduše, providnost mu je pružila priliku da probudi svoje ranije spoznaje. Iako sam bio nazočan kod otkrivanja tih spomenika, nisam ni iz daleka bio svjestan značenja nalaza, dok je Gabričeviću odmah bilo jasno kakve se interpretativne mogućnosti kriju u tim skromnim stelama. Ovo je nedvojbeno najzrelija, najcjelovitija i najdotjeranija Gabričevićeva rasprava.

Drugo poglavlje u spomenutoj knjizi nosi naslov "Kult žrtvenog pepela". U tom se dijelu knjige nalazi samo jedan jedini rad "Kult žrtvenog pepela u Saloni (U povodu objavljivanja jednog nepoznatog žrtvenika)". Jedan vrlo neobični žrtvenik, otkriven još dosta davno u Saloni, bijaše poticaj Gabričeviću za raspravu. U tom je žrtveniku sruga bila načinjena udubina-spremište, a s ostale tri strane su probijeni kružni otvori kojima rozeta smanjuje svjetlo. On je uočio sličnost ovoga žrtvenika s jednim iz Dimidija u Alžiru nadenim u izvornoj situaciji. G. Ch. Picard je publicirao taj žrtvenik i utvrdio da je riječ o oltaru u kojemu se čuvao pepeo žrtvovane životinje. I Picard i Gabričević su u tom poganskom obredu vidjeli paralelu s kršćanskim kultom mučenika. Naime, ovakvi žrtvenici podsjećaju na grobove, često pod oltarom, s otvorom i rešetkom (*fenestella confessionis*) kroz koji vjernik dolazi u izravan dodir s mučeničkim kostima. Religijska osnova štovanja mučeničkih kostiju leži u vjerovanju da se u njima nalazi sam Krist.

Gabričević kaže: "Onoga časa kada kršćanin, našavši se u rukama mučitelja, odlučuje da za svoje religijsko uvjerenje podnese najtežu torturu, pa i smrt, u njega ulazi sam Krist koji mu daje snagu i za najteža iskušenja." Kristova snaga ostaje i poslije smrti u mučeničkim kostima. *Fenestella confessionis* na mučeničkom grobu i otvor na žrtveniku služe ne samo za dodir s vjernicima nego i da božanska milost ispuni čitav prostor.

Ovaj je članak potvrda velike Gabričevićeve erudicije i sposobnosti da arheološke objekte stavi u kulturni i kulturni kontekst, da iz maloga i neuglednog spomenika izvuče velike zaključke.

Treće poglavlje knjige nosi naslov "Religija i kult boga Dioniza". U ovom poglavlju nalaze se dva članka. Prije pojave knjige Gabričević je objavio samo jedan članak na temu dionizijske religije. Očito bio je svjestan da jedan članak ne bi pružio dovoljno jasnu sliku o naravi i rasprostranjenosti dionizijske religije koja je uhvatila toliko maha u čitavom mediteranskom svijetu. Zbog toga je napisao novi članak naslovljen "Dioniz - mit i biće" u kojem je na vrlo transparentan način predočio čitatelju osnove dionizijske religije i štovanje Dioniza. Tako je ta religija koja je, unatoč toga što je bila veoma popularna i u našim krajevima (vjerojatno u nekom sličnom vidu još i ranije u prapovijesno doba), dobila temeljit i visoko edukativan pregled. Gabričević nas upućuje u narav božanstva, njegove paralele u drugim krajevima izvan Grčke, pojavu i proširenje u antičkom svijetu, mitološku osnovu, vezu sa stvaranjem čovjeka i koncepciju besmrtnosti duše. Gabričević upozorava i na omofagiju (uzimanje sirovoga mesa žrtvene životinje) koja predstavlja inkarnirano božanstvo. Time se Bog spaja s čovjekom, a čovjek postiže besmrtnost. Upozorava i na divlje brdske obrrede koji se u klasičnoj Grčkoj omekšavaju u dodiru i s apolinskim principom i primorskom uljudenošću. Kult se Dioniza širi iz Grčke zajedno s vinovom lozom. U ranom i još konzervativnom Rimu, koji se opire helenističkoj kulturi, Dioniz teško prodire. Sinkretiziravši se pak s rustičnim Liberom, bogom muške oplodnje i vina, Dioniz se časti rasposjanim obredima i u Italiji.

Drugi članak istoga poglavlja "Deus Lactus (Veseli Bog)" bavi se fragmentiranim reljefom iz Salone na kojem se sačuvao i dio posvete *Deo Laetol*. Natpis je bio teško objašnjiv i nije bilo jednostavno naći koje se božanstvo krije pod epitetom *Laetus*. Gabričević je zapazio da se na jednom natpisu iz Naisa uz Libera spominje božica Hilara. Pridjev *hilarus* ima isto značenje kao i *laetus* (*vesco*) pa je očito da se salonitanski natpis i reljef odnosi na Libera. Poslije se u Srbiji pronašao još jedan natpis u kojem se javlja posveta *Laeto Libero Patri*. Taj je natpis izravno dokazao da je Gabričević ispravno rasuđivao. I ovaj rad potvrđuje Gabričevićevu pronicavost u rješavanju složenih pitanja koja samo na prvi pogled izgledaju neznatna.

Četvrto poglavlje knjige nosi naslov "Mithras - Perzijsko božanstvo koje ubija bika". Mitrička je religija jedno od najomiljenijih znanstvenih preokupacija B. Gabričevića još od vremena njegove doktorske disertacije. U ovom poglavlju objavljeno je šest radova. U prvom članku "Mitraizam (osnove mitologije i teologije)", autor je želio prikazati izvorni oblik religije i štovanje toga drevnog indoeuropskog božanstva, o čemu se kod nas malo pisalo, ali što je još gore, i malo znalo. Posebna kvaliteta rada je što je Gabričević uz pomoć izvora i

spomenika pokušao objasniti kontroverzni čin ubijanja bika kojega je stvorio Ahuramazda, a ne uništiva - kako bi se očekivalo - Arima, u skladu s dualističkom teologijom, nego Mitra (riječ doslovno znači prijatelj), jedan je djelatnik na strani dobra. Međutim, tauroktonijom Mitra vrši Ahuramazdinu volju, ali na opću korist što donosi žrtva. Poslije žrtve obavlja se gozba (često prikazivana na mitričkim reljefima), obred teološki i formalno sličan kršćanskoj euharistiji. Gabričevićeva temeljna znanja o mitraizmu zasnivaju se na starijim autorima F. Cumontu i M. J. Vermaserenu kojima je duhovno i generacijski bliži, a ne novijima Campbellu, Merkelbachu i Ulanseyu. Oni odbacuju perzijsku komponentu i u Mitrinoj religiji nalaze astralno-solarni elemente.

U do tada neobjavljenom članku "Ulomci mitričke plastike u depou Arheološkog muzeja u Splitu" Gabričević raspravlja o fragmentima reljefa s prikazom Mitrinoga rođenja, fragmentu s prikazom bika na ispaši i fragmentu raskošnoga reljefa s prikazom tauroktonije. Prva dva su dosta rijetka, ali ih je autor unatoč oštećenosti sjajno i uspješno rekonstruirao. Objašnjavajući rođenje Mitre iz stijene Gabričević je upozorio na sličnost s Kristovim riječima: "Ti ćeš se zvati Kefa, tj. stijena", ili: "I na toj stijeni sagradit ću Crkvu svoju". Gabričević izvrsno zaključuje: "Umjesto iz ove stijene iz koje je izašao lažni bog, evo druge na kojoj će biti sazdana kraljevstvo božje". Treći reljef je još neznatiji dio cjeline, ali budući da prikazuje tauroktoniju, njegova identifikacija nije sporna. Međutim, razlog zašto ga Gabričević analizira, za razliku od mnogih drugih, jest činjenica da je visoke umjetničke vrijednosti, a to pokazuje da je nastao u zanatski vrlo vrijednoj radionici. Takav reljef je nedvojbeno bio skuplji što upozorava da su vjernici mitričkog kruga oko te kultne slike i svetišta bili bogatiji ljudi. Prema tome, vjernici Mitre nisu uvijek potjecali iz nižih društvenih slojeva.

Treći članak "O mitričkim natpisima Dalmacije u Zemaljskom muzeju u Sarajevu" Gabričević na sebi svojstven način rješava vrlo složene epigrafičke zagonice. Osim lucidnih razrješavanja teško čitljivih redaka, posebna vrijednost toga rada je što je natpise precizno datirao i tako pokazao da je mitrička religija još u drugoj polovici IV. st. vrlo snažna, unatoč kršćanske konkurencije.

Radnja "Liturgijsko značenje prikaza na reversu mitričke kultne slike" posvećena je ikonografskoj egzegzi reversa mitričkih reljefa koji su izrađeni na obje strane. Među njima posebno mjesto ima poznati konjički reljef. Gabričević je dokazao da su ti reversi prikaza, unatoč međusobnih razlika, smisaono jednaki, jer se svi odnose na pričest, gozbu ubijanja bika. Taj se revers okretao vjernicima tijekom liturgije. Okretanjem se upozoravalo na prijelaz s prvoga uvodnog, na drugi svečani i mistički dio liturgije. Drugome su smjeli pribivati samo upućeni. Jednako tako bijaše i u kršćanstvu.

Vrlo karakteristična Gabričevićeva metoda produblivanja velikih tema iskazuje se i u radu "Ostendere cryphios". On želi rasvijetliti što ta sintagma znači u inicijacijskim stupnjevima mitričke religije i u čemu se razlikuje od uobičajenoga izraza *tradere cryphios*. Oba se izraza javljaju u poznatim mitričkim natpisima podrijetlom iz Rima iz godina 357.-362. Autor u egzegzi "uplić" i revers reljefa iz Konjica, prihvaćajući tezu K. Patscha da se stupanj inicijacije *cryphios* krije u prikazu životinje pokraj stola. Gabričević drži da se ne radi o

životinji nego o čovjeku ogranu životinjskom kožom koji se poslije završetka inicijacijske kušnje otkriva i biva upućen u stupanj Mitrina vojnika (*miles*). Na taj način se razotkrio i "mutni" izraz ostendere.

Jedan natpis posvećen Solu poslužio je Gabričeviću da pokuša dublje prodrijeti u perzijsku teologiju u antičkoj Dalmaciji, točnije mitraizam i njegovo ishodište mazdaizam. To je obradio u radu "Elementi mazdejskog vjerovanja na jednom natpisu iz Solina": Gabričević otkriva što u tome natpisu znače nazivi *stella* i *fructifera* koje neki Sextus Cornelius Antiochus dariva Solu. Ingeniozni pokojnik dokazao je da su to bili vota, kipovi ili biste Sola i Lune koji po mitričkoj teologiji donose plodove zemlje. On je upozorio da se na mitričkim kulturnim slikama sunce predstavlja upravo kao zvijezda. Što se sunce spominje prije mjeseca pokazuje prvenstvo solarnog nad lunarnim simbolom.

U petom poglavlju Gabričević obrađuje "Nadgrobni kult". Nada u zagrobni život, pogrebni obred i dr. vrlo često se čitaju na nadgrobnim natpisima ili se vide na sepulkralnim prikazima. Tko se god bavio kultovima nije mogao zaobići ni nadgrobni kult, pa tako ni Gabričević. Prva njegova studija odnosi se na nejasni znak ascije i naslovljena je "Značenje ascije na antičkim nadgrobnim spomenicima u svijetlu epigrafičke analize glagola 'deasciare' ['exaciscare']". Proučavatelji značenja ascije dijelili su se prema svojim stavovima na "materijaliste" i "spiritualiste". Prema prvima ascija, drvodjelski ili klesarski alat, dobija pogrebnim ritualom sakralno značenje, ali to samo po sebi ne znači ništa. U spirituralističkoj interpretaciji ascija je simbol besmrtnosti duše. Težeći ispravnijem rješenju problema, Gabričević prilazi analizom glagola *deasciare* i *exaciscare* koji se javljaju u natpisima, a nedvojbeno potječu od riječi *ascia*. On dolazi do zaključka da prikaz alata vizualno predočava ritualni čin *sub ascia dedicare*, a to je moralno pravni element u području "res sacrae" među kojima se ubrajaju i grobovi. Rodbina pokojnika na svaki način želi sačuvati grob od oskrnuća, jer je mimo počivanje u grobu zalog prekogrobnoga života. Zanimljiv grobne komore, latinski nazivane - piscinae. Gabričević lucidno razmatra značenje riječi *solum* i glagol *pendere* i zaključuje da sintagma upozorava na opasnost od prodaje zemljišta na kojem se nalazi grob i opominje eventualnoga kupca na ranijega vlasnika Mucinija i zahtijeva da odustane od zlodjela. To je zaista rijetka formula zaštite groba od uzurpacije.

Šesto poglavlje nosi naslov "Iskazivanje božanskog kulta carevoj osobi." Gabričević se nije mnogo bavio carskim kultom, što osim bibliografije pokazuje i činjenica da se u ovom poglavlju javlja samo jedan rad, i to rad koji se izvorno pojavio u dnevnom tisku. U tom članku pokojni se profesor osvrnuo na pitanje izvorne funkcije Protirona Peristila Dioklecijanove palače u Splitu. Oslanjajući se na dobro znani Teodozijeve *missiorium* iz Madrida on drži da je raskošno oblikovani Protiron služio ceremoniji carevoga pojavljivanja pred pukom. Iako na prvi pogled izgleda da je carski ritual inkompatibilan s abdikacijom, Gabričević upozorava da je Dioklecijan još uvijek *Jovius* i da godine 308. arbitrirao u rješavanju državnih pitanja, što znači da nije sasvim izvan državnih poslova. Osobno bih pridodao da carski ritual u njegovoj rezidenciji potvrđuje i činjenica što je Dioklecijan poslije smrti konsekriran (postao *divus*), a to je pripadalo samo carevima.

Posljednje, sedmo poglavlje je naslovljeno "Kršćanstvo". Prvi rad u toj skupini "Najstariji kršćanski oratorij u Saloni" bavi se pitanjima tzv. Oratorija "A". Iako je ovaj rad posvećen arhitektonskim ostacima, Gabričević ipak, izuzetno dobro poznavajući kršćansku liturgiju, daje dosada najpotpuniju interpretaciju prvotne crkve iz ranije povijesti kršćanstva u Saloni. Cilj mu je objasniti probleme orijentacije crkve i oblika njezina oltara. On dolazi do neobično važnih zaključaka da je smještaj apside na zapadu posljedica želje da svećenik, služeći misu, bude okrenut licem istoku, a u istom trenutku i puku. Ta je koncepcija prekinuta kad se svećenik kao predvodnik zajednice leđima okretao svojoj pastvi. Navedenu orijentaciju oltara u oratoriju "A" Gabričević vidi u utjecaju kršćanskih kulturnih građevina u Rimu, a to bi upućivalo da je najranije kršćanstvo bilo podrijetlom iz glavnog grada Carstva. Gabričević upozorava i na pitanje prostorija na katu iste građevine koje još uvijek nisu iskopane pa drži da bi se tu mogla nalaziti dvorana u kojoj su se obavljali uvodni liturgijski obredi dopušteni i katekumenima. Drugi dio (kanon) obavljao bi se u prostorijama na donjem katu (Oratorij "A"), bez nazočnosti nekrštenih. Kao kritičan znanstvenik on ukazuje na potrebu istraživanja navedene prostorije.

Druga rasprava "Kršćanstvo u Iliriku do dolaska Slavena" je široka slika razvitka kršćanstva u toj regiji, osobito kontroverza i raskola među kršćanima u svezi s tumačenjem Svetoga Trojstva. Gabričević je pokazao svoj smisao za teološke finese i za sintezu. Osobito je uvjerljiv u raspravljanju o borbama ortodoksije i arijanizma te odnosa države i crkve. U vezi s tim Gabričević ističe, s jedne strane, ulogu Sirmija, kao jednoga od carskih i kršćanskih središta, a s druge pojedinih ličnosti kao što su biskupi Murse (Valent) i Singidunuma (Urcacije). I ovo je jedna od nekoliko verzija ove rasprave, ali bitno proširena i produbljena. Mojim sam studentima preporučio ovu raspravu kao nezaobilaznu ispitnu građu iz starokršćanske arheologije. Jedino s čime se ne bih mogao složiti je uvjerenje, koje se i inače često javlja, da kršćanstvo u Dalmaciju dolazi tek kasno (sam kraj III. st.) i da je to u svezi s razvijenošću orijentalnih religija. Držim da se kršćanstvo u Dalmaciji razvilo znatno prije. Materijalni ostaci kršćanske civilizacije pojavljuju se i u drugim krajevima antičkoga svijeta razmjerno kasno, a vjernici se nalaze na dnu društvene ljestvice i kulturno se ne razlikuju od ostalih pripadnika društva. Orijentalne religije ni drugdje - koliko god bile razvijene - nisu spriječile pojavu i širenje kršćanstva.

Jedan članak o religijama Gabričević nije uključio u spomenutu zbirku radova. To je rad "Sarajevski medaljon s prikazom tračkog konjanika", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, n. s. 9, 1954. Očito je da se taj članak nije uklapao u shemu njegove knjige. To bijaše samo rijetki ekskurs u autohtone religije malo udaljenijega balkanskog prostora.

Osim religijama Gabričević se sustavno bavio i drugim pitanjima. Jedno od onih područja koje mu je osobito blisko je grčka kolonizacija u Dalmaciji. On je u više navrata raspravljao o tim pitanjima. Ti su radovi objavljeni povodom novih nalaza ili devastacije, često u časopisima za kulturna pitanja, a ponekad i u dnevnom tisku. U nekim od tih radova razmatrani su prihvatljivi prijedlozi za rješavanje prostornih planova, dakle vrlo životna pitanja u svezi s uklapanjem arheoloških ostataka u tkivo suvremenih naselja. Takav je rad na primjer "Antička

Issa. Arheološko povijesni prilog za urbanističko-regulacionu osnovu grada Visa", *Urbs*, 2, 1958.-59.

Kad su u pitanju grčke teme, istakao bih dva rada: "Antički spomenici grada Visa", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 17, Split 1968., u kojem je dao do sada najsustavniji pregled spomenika te sirakuške kolonije, kao i njezin kulturni facijes. To je zapravo legitimacija grada na temelju dotadašnjih saznanja. Premda su kasnija istraživanja pružila nove značajne nalaze, oni ipak nisu iz temelja izokrenuli Gabričevićeve rezultate. To je i dalje temeljno djelo za poznavanje helenističke Isse.

Drugi rad je "Pristupna razmatranja o urbanizmu grčkih naseobina na istočnoj obali Jadrana", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 68, 1966. (Split 1973.). U toj raspravi Gabričević je razlučio karakteristike projektiranja i izgradnje grčkih naselja u Dalmaciji, utvrđujući temeljne zajedničke karakteristike i međusobne razlike koje su više ili manje posljedica njihova smještaja na terenu. On je također utvrdio i razloge za biranje položaja te karakteristike koje su posljedica prethodnih ilirskih naseobina na čijim se osnovama katkad oblikuje grčko naselje. To su zaključci koji pokazuju profesorovu penetrantnu misao i zavidno poznavanje grčke i ine urbanistike.

Odnose Grka s domorodačkim stanovništvom obradio je u raspravama "Bilješke uz prvi ilirski rat (s posebnim obzirom na našu historiografiju)", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 12(5), 1975/76., te "Narona i Grci", u *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do rano srednjeg vijeka*, znanstveni skup, Metković, 4-7. listopada 1977., *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 5, Split 1980. To su povijesno arheološke rasprave u kojima je Gabričević iskazao sjajno poznavanje i vrednovanje povijesnih izvora i majstorski ih uklopio u sliku koju pružaju arheološka istraživanja.

Rad "Issa i njezin patron Q. Numerius Rufus", *Adriatica praehistorica et antiqua. Miscellanea Gregorio Novak dicata*, Zagreb 1970., je prikaz postupne rimske infiltracije u grčka naselja na istočnoj obali Jadrana. Očito je da je rimsko pokroviteljstvo nad jadranskim Grcima izravno vodilo u njihovo sve snažnije gospodarsko i političko potčinjavanje. Rimski su patroni, doduše, darivali gradu munificijencije neophodne za civilizacijski napredak, ali time se provodila i tiha romanizacija.

Gabričevićeva stalna preokupacija bila je Dioklecijanova palača, a u svezi s tim zaštita spomenika i položaj arheoloških prežitaka u suvremenom životu te njihovo mjesto u urbanom tkivu. On je, poslije rasprava o religijama, najviše članaka posvetio navedenoj tematici. Međutim, to su katkad rasprave, teoretska razmatranja o problematici zaštite, urbanistike i arheoloških istraživanja, katkad su pak to radovi koji se osvrću samo na nove nalaze. S druge strane često su to popularni radovi, vodiči, stručni članci i osvrti u dnevnom tisku. Radovi su to koji ipak unapređuju znanost. Nikad to nije ponavljanje već viđenog ili pročitanoga. U njima uvijek ima barem zrnce silne Gabričevićeve pronicavosti i blještavila duha. Kad je u pitanju Dioklecijanova palača, Gabričević je humanističkim pristupom nadopunjavao arheološka istraživanja i arhitektonska snimanja. U njima se može naći ono što se suhim odčitavanjem zidova i dr. ne može otkriti. Možda je paradigmatičan članak "Decussis Dioklecijanove palače u Splitu", *Vjesnik za*

arheologiju i historiju dalmatinsku, 63-64, 1961.-62., Split 1969. U tom radu, naime, Gabričević objavljuje nalaz dosta teško objašnjivoga križolikoga jarka u središtu Dioklecijanove palače na raskrižju karda i dekumana. On ga je objasnio kao *decussis*, mjerničko pomagalo pri terenskom orisivanju arhitektonskoga projekta. Pri tome je prizvao u pomoć praksu rimske geodezije i pouzdano objasnio nalaz. Ne bismo očekivali od tako temeljito obrazovanoga humanističkog intelektualca poznavanje povijesti takve tehničke discipline. Raspravljajući o zaštiti spomenika Gabričević je bio pristalica revitalizacije, tj. prožimanja suvremenosti i prošlosti, kad je god to moguće, postupka u kojemu prošlost ima aktivnu ulogu.

Zanimljivo je da urbanistici i arhitekturi Salone nije ukazivao toliko pažnje kao Dioklecijanovoj palači. Samo nekoliko manjih radova posvetio je tome najvažnijem gradu antičke Dalmacije. Međutim, navodno slabo zanimanje je ipak privid, jer su drugi, pokretni salonitanski spomenici, posebice natpisi, tvorili znatan dio njegova dokaznoga korpusa i bili poticaj za razmišljanje. Napisao je i jedan rad o teoretskim osnovama i praktičnim prijedlozima za zaštitu salonitanskoga područja.

Gabričević je mnogo radova posvetio epigrafiji. Osim radova u kojima je iskorištavao epigrafičku građu za religijska proučavanja, on je i objavljivao građu. Osobito je volio natpise koji su nudili probleme, koje je poput križaljke valjalo nadopuniti i razrješiti. Takvim čitanjima, malim remek-djelima znanja i kombinatorike nema se što danas dodati ili oduzeti.

Rado se odazivao sudjelovanju na skupovima stručnjaka raznih drugih profila. U takvim je prigodama govorio o ostacima koji svjedoče o povijesti određene discipline. Govorio je tako i ljekarnicama i liječnicima. Takvi Gabričevićeve nastupi imali su cilj da prošlost stave u kontekst sadašnjosti. Toj su funkciji služila i vođenja po Dioklecijanovoj palači ili Salonu. Kao tumač spomenika na terenu bio je uvjerljiv, poetičan i duhovit. Nema dvojbe da su istoj svrsi služili i brojni natpisi u dnevnom tisku.

Zanimljivo je da se Gabričević, postavši profesor na Filozofskom fakultetu u Zadru, nije ipak više pozabavio sjevernodalmatinskim i zadarskim temama. On je, doduše, bio gotovo redovni suradnik naših *Radova*, ali, unatoč toga, radije se bavio drugim temama. Bili su mu valjda bliži srednjodalmatinski spomenici i to oni iz priobalja ali i oni iz unutrašnjosti. Međutim, u dva navrata, osim čitanja jednoga natpisa iz Senja, ipak se pozabavio liburnskim dijelom dalmatinske obale. U članku "Kako je nastao naziv Diadora", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 14-15, 1975-76, pokušao je protumačiti kako od toponima *Jader*, preko *Jadera* dolazi do *Diadora*. Sve je mogao lingvistički objasniti, nedostajao je samo da prihvatljivo protumači inače teško protumačivi prijelaz s grčkog ϵ (epsilon) u ω (omega). To je, međutim, duhovito objasnio da slovo ϵ kad se iz bilo kojega razloga malo nakosi zapravo pretvara u ω i tako prepisivanjem dalje prenosi. Unatoč toga što je Suić poslije drukčije protumačio nastanak naziva *Diadora*, Gabričevićevo je objašnjenje "spomenik" njegovoj lucidnosti. U članku "O počecima rimske provincijalne umjetnosti u Liburniji", *Diadora*, 9, 1980. pokazao je postupni prelazak od helenističkog na rimski način oblikovanja stela. Polazna točka je jedna stela iz Nadina.

Ni latinska epigrafika iz ranosrednjovjekovnoga perioda nije mu bila strana. Usudio bih se kazati da su dva rada briljantno svjedočanstvo Gabričevićeva znanja, vještine i duhovitosti u čitanju i tumačenju takvih natpisa. Prvi je rad "Novo čitanje natpisa iz Stona", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 61, 1959. (Spiit 1963.). Gabričević nije bio zadovoljan čitanjem natpisa na gredi nadojenoj u blizini crkve sv. Mihajla u Stonu. Iz brojnih abrevijatura, nepotpunih riječi, nejasnog klesanja slova i povezivanja riječi (bez razmaka) Gabričević je izišao s jasnim i logičnim natpisom: *Archangelus Michael fortiter superseco pacificoque omnes Romanos*, u prijevodu: (Ja) Arhanđeo Mihovil hrabro odzogor siječem i donosim mir svim Romanima (kršćanima). Drugi rad je objava, čitanje natpisa sarkofaga nadbiskupa Ivana pronađenoga u podrumima Dioklecijanove palače, ali je uz to osvjetlio i crkvene prilike u srednjovjekovnom Splitu. Taj natpis je također nudio bezbrojne probleme koje je na maestralan način razriješio pokojni Gabričević. Iako je poslije njegova čitanja bilo i drugih pokušaja, oni ipak nisu donijeli ništa novoga. Preživjelo je Gabričevićovo datiranje sarkofaga i utvrđivanje pripadnosti splitskom nadbiskupu Ivanu iz doba hrvatskoga kralja Tomislava. Nije poljuljano ni mišljenje o naglašavanju kontinuiteta splitske i saloničanske crkve, ostalo je i dalje njegovo mišljenje da je nadbiskupov otac hrvatskoga podrijetla, što pokazuje ranu infiltraciju novoga življa u rimanski grad.

Na kraju valja naglasiti da je Gabričević dvadesetak godina bio sveučilišni profesor. Studentima su ostala u jećanju njegova sadržajem i formom briljantna predavanja. On je odgojio veliki broj današnjih arheologa, povjesničara i povjesničara umjetnosti. Iz škola profesora D. Rendić-Miočevića, M. Suića i B. Gabričevića izišla je cijela plejada današnjih istraživača antike u nas. To su velika trojica klasične, provincijalne i starokršćanske arheologije i povijesti. Gabričević je znao načiniti i od suhoparne građe zanimljivo predavanje i štivo. Njegov osobni šarm je plijenio. Malo se izostajalo s njegovih predavanja. Iako osobno nisan bio njegov student, moj razvitak i karijera su s Gabričevićem usko vezani. On je pronašao način da mi osigura, nakon teške godine čekanja, barem minimalan osobni dohodak i otvori tračak nade u trajnije rješenje rada u arheologiji. Pročitao je nekoliko mojih prvijenaca i sa mnom proanalizirao svaku rečenicu. Tek tada sam shvatio što zapravo znači znanstvena analiza, kako treba iznositi vlastite misli, kako treba vagati riječi. U tom poslu bio je nenadmašan. Kad se pak povlačio s katedre za arheologiju, pozvao me je da ga naslijedim na Filozofskom fakultetu u Zadru, što sam i učinio. Njegova izvješća pratila su sva moja promaknuća. Ovaj nekrolog neka je iskaz moga poštovanja i zahvalnosti.

Gabričević nije dobio mnogo javnih priznanja za svoj rad, iako ih je zaslužio. Spomenuo bih ipak da je bio počasni član Hrvatskoga arheološkog društva i da je dobio nagradu grada Sinja za životno djelo (1985.). Najvrijednije mu je priznanje što mu je dodijelila najuglednija arheološka asocijacija u svijetu, Deutsches archaologisches Institut u Berlinu, izabravši ga za svoga dopisnog člana. Njegovi radovi i sjajni nastupi u sadržajnom i u formalnom pogledu na svjetskim kongresima bili su uvijek zapaženi, rado slušani i objavljivani. I mi u Hrvatskoj, organizirajući razne skupove, bili smo neobično zadovoljni kad bismo ga nagovorili da se prijavi. Gabričevićevom smrću izgubila je mnogo i hrvatska i svjetska znanost.

Na kraju, ako bih želio istaći ono što je najvažnije u Gabričevićevoj ličnosti i opusu, kazao bih bez okolišanja da je to njegova erudicija, njegovo opće poznavanje povijesnih znanosti, ono što je odlikovalo generaciju koja je u najbolje godine stigla malo poslije sredine XX. st. Oni su se lako kretali unutar složenih zahtjeva povijesnih znanosti i prebacivali se iz epigrafike u povijest, iz povijesti u klasičnu umjetnost, iz klasične umjetnosti u gospodarsku i društvenu povijest. Zato je Gabričevićev opus bogat temama. Međutim, ono što mu je ipak bilo najbliže i što je očito proizlazilo iz njegova osobnoga traženja smisla života bile su antičke religije. U takve je teme očito "uplovio" tražeći odgovore i na svoje dileme. Gabričević je kao i mnogi drugi intelektualci prošao put od teizma preko ateizma i ponovo do teizma. O tome sam s njim malo razgovarao, ali o takvom putu svjedoči križ na njegovoj osmrtnici i mise zadušnice. Umro je daleko od svoga zavičaja i tla kojemu je posvetio najbolji dio svoga intelekta.